

Koźmin Wielkopolski/Orla קוז'מין ווילקופולסקי/אורלה

היהודים הופיעו בקוז'מין (בגרמנית: Koschmin) במאה ה-15. האזכור המוקדם ביותר המאשר את נוכחותם מגיע משנת 1433, אזכור נוסף מ-1469. הקהילה קמה במאה ה-15 או, מה שזוהי יותר, בראשית המאה ה-16, כפי שהדבר נבע מפנקסי הקהילה, שהשתמרו במקום עוד במחצית המאה ה-19.

ב-1622 חברי הקהילה חיו ברובע יהודי נפרד, בתוך חומות העיר. ב-1674 היו אלה כבר 37 בני אדם (9,6 אחוז מכלל האוכלוסיה), ב-1676 - 25 בני אדם. צו שניתן עבור יהודי קוז'מין מאת בעלי העיר יאן קאז'ימייז' סאפייחה ב-1715 עודד את התפתחותה של האוכלוסייה היהודית. צו זה אישר את הזכות לניהול הפעילות העסקית וכן אישר הקמתו של בית עלמין, בניית בית כנסת, מקווה, בית עבור רב העיר ועבור המלמד. אולם השריפה שפרצה בין ה-9 וה-10 בספטמבר 1797 כילתה חלק נכבד של הרובע היהודי. 14 מתוך 16 בתים יהודיים חרבו בשריפה, יחד עם מבני העזר.

השריפה המיטה אסון על הקהילה, שגם כך התמודדה עם ביות כספיות חמורות. לקהילה היהודית היו חובות כבדים, בין השאר לכנסייה בקוז'מין, דובז'יצה, ראדלין. תשלומי החוב שולמו עוד בסוף 1858.

במאות ה-18 וה-19 מרבית היהודים התגוררו ברחוב שקולנה וברחוב פשיימסקי. ב-1793 היו אלה כ-300 בני אדם (כ-20 אחוז מהתושבים), ב-1812 – 390 (19,1 אחוז), ב-1820 – 471 (19,3 אחוז), ב-1840 – 722 (22,1 אחוז), ב-1850 – 738 (21,4 אחוז), ב-1856 – 863 (25,7 אחוז); האחוז האחרון היה הגבוה בתולדות יהודי המקום. המחצית השנייה של המאה ה-19 הייתה תור הזהב בתולדות הקהילה היהודית במקום. בית כנסת הבנוי אבן נבנה בין השנים 1870-1871 והחליף את זה הישן, בנוי העץ, מ-1745. בית הכנסת הנחדגש היה בניין מפואר עם מגדל בצורת כיפת-בצל. בית הכנסת נהרס בשנת 1974. עם תום המאה ה-19 הקהילה קטנה בהתמדה, למרות משך עשרות שנים הייתה עוד גדולה יחסית. ב-1869 הקהילה מנתה

665 יהודים (17,6 אחוז), ב-1877 – 589 (14,4 אחוז), ב-1885 – 458 (10,8 אחוז), ב-1905 – 312 (6,5 אחוז), ב-1914 – 270.

חדר פעל בקוז'מין עוד מימי פולין העתיקה – הוא כונה גם בית הספר העממי (*Volksschule*). בין השנים 1792-1812 החדר מומן בידי הקהילה – עם תקן למורה אחד. ב-1805 תפקיד זה מולא בידי אברהם ליפמן, ולאחר מכן: הרצברג, הירשברג, וולף פלאטוב, לוי, וורנשטיין, גיטס. עם השינויים הדמוגרפיים חל גם שינוי במספר התלמידים, לדוגמא: ב-1834 היו 187, וב-1908 – 15 תלמידים. בנוסף לחדר פעל גם בית הספר היהודי, ובו 30 תלמידים. מלבד אלה פעל גם בית הספר העירוני הגבוה (*Städtische höhere Schule*) שנוסד בידי הרב המקומי, אדולף לוין ב-1872, ובו הוא אישית לימד למודי דת ארבע שעות שבועיות.

במאה ה-19 הקהילה הצטיינה בפעילותה החברתית העניפה. פעלה שורה של אגודות צדקה, תרבות והשכלה, ודת. היו אלו גם אגודות מסורתיות – כחברא קדישא (קבורת נפטרים) או ביקור חולים (לסיוע לעניים), נר תמיד (לתמיכה בבית הכנסת) והכנסת אורחים (סיוע לנעים בדרכים) וכן אגודות חדישות יותר – אגודת הנשים (*Frauenverein*), אגודת הנערות (*Jungfrauenverein*) או החברה למלבוש ילדים עניים (*Chewra zur Bekleidung armen Kinder*) – אגודות אלה קודמו בידי הרבנים המקומיים, בין השאר, יעקב זילבר (בסביבות 1800, רבה של קוז'מין משך 37 שנים), מוזס אייזיק פרנקל (נפטר ב-1817) יהודהצ לייב המכונה שמשון בלאשקה (1818-1830), סלומון מאיר ראדט (1830-1867), קאופמן אהליך (-1868 1871), ד"ר אדוף לוין (1872-1878), ד"ר ליאופולד טרייטל (1878-1881), ד"ר אוסקר באהר (1883-1885), ד"ר אהרן הפפנר (1890-1920).

לאחר גל העזיבה לגרמניה בתחילת שנות ה-20 של המאה העשרים, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, הקהילה אט אט חדלה מלהתקיים. משרת הרב לא אוישה, שחיטה כשרה בוצעה לפרקים בידי החזן יחיאל (בשנות ה-30 הוא היה חזן ושוחט מבקר גם בקהילה היהודית באוסטרוב ווילקופולסקי). ב-1923 בקוז'מין היו 48 יהודים (0,9 אחוז), ב-1930 – 43, ב-1939 – 33. למרות כל זאת, הקהילה, ששטח שיפוטתה היה זהה לזה של העיר, החזיקה עדיין בבית הכנסת ובבית, ששימש את גבאי בית הכנסת, ואת בניין בית הספר, שבו התגורר החזן, וכן

בית העלמין עם ביתו של השומר ובית הטהרה. הקהילה היהודית אוחדה באופן סופי עם הקהילה היהודית באוסטרוב ווילקופולסקי ב-1932, יחד עם קהילות קטנות אחרות מאיזור אוסטרוב, קמפין וקרוטושין. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כל היהודים נאסרו בידי הגרמנים, ולאחר מכן גורשו ב-2 בנובמבר 1939. נתן מושקייביץ' הוא היחיד ששרד בשואה, הוא התגורר בקוז'מין יחד עם בנו הוגו, ונפטר שם ב-1969.

בית העלמין היהודי בקוז'מין הוא אחד מהשמורים ביותר והגדולים ביותר באיזור ווילקופולסקה. קז'מיז' נסטור סאפייחה, בעלי העיר, איפשר את הקמתו, כאשר בסוף המאה ה-18 תרם לצורך זה קרקעות ביער קושבייץ, בקרבת אורלה. בית העלמין נמצא צפונית מערבית לאורלה (יישוב קוז'מין ווילקופולסקי), ובד בבד מזרחית לקוז'מין ווילקופולסקי, ברחוב ווייז'בובה (חורשת אולינסקי). הוא משתרע על שטח של כ-0,5206 ההקטר (חלקה 261/1). ב-1872 הועברו אליו שרידי הנפטרים מבית העלמין הישן, והם הונחו בקבר אחים מס' 446, בי"ז בסיון תרכ"ט (1869). ברבע השלישי או הרביעי של המאה ה-19 נבנה בית הקברן, העשוי אבן (כעת בית מגורים פרטי), מוקדם יותר הוקם בית טהרה בנוי עץ (הוא פורק בשנות ה-50 של המאה העשרים).

בעת השואה בית העלמין נחרב חלקית. נשדדו הפנסים, דברי מתכת (שלטים, שרשראות, מתלים ותליונים). חלק מהמצבות הופלו, אולם הגרמנים לא יישמו את ההחלטה לסגור את בית העלמין. בשנות ה-90 של המאה העשרים, ביוזמת ייז'י פורנליק (מורה מ'ומי בבוז'נצ'צ'קי), שטח בית העלמין נוקה וסודר, הושמה גדר חדשה ומקושטת. בעת רישום ומיון שנערך בבית העלמין באוגוסט 2020 בידי אגודת קרוטווחוינלה, התגלו 511 מקומות קבורה, 373 מצבות ומתוך זה פורסמו 119. המצבה העתיקה ביותר היא משנת 1806, לזכר יהודה, הקבר הישן ביותר משנת 1801. הלווייה והקבורה היחידה שלאחר השואה שנתקיימה היא של נתן מושקייביץ', מ-1969.

בית העלמין ממוקם על חלקה בצורת מלבן שאינו שווה שוקיים, שמידותיו 70X80 מ'. הוא מוקף בבורות מים עתיקים משלושה כיוונים, מלבד הגבול בו ממוקם בית הקברן לשעבר. בפינה הדרום מזרחית נמצא שער ברזל חדש, המסמל את המנורה. הקברים מסודרים בשורות

(בייחוד אלה משלהי המאה ה-19), ונמצאים קרוב זה לזה. רק בחלקה הצפון מזרחית, זו המיועדת לקבורת ילדים, מיקום הקברים הינו חופשי, ואולם גם הוא מצוי בסדר מסוים. גובה הקברים משתנה מכמה עשרות סנטימטרים (קברי הילדים) עד ל-160 או 170 סנטימטרים. מרבית המצבות עשויות אבן חול. המצבות הישנות יותר נדמה כי הינן צנועות יותר, למרות שהן כוללות כיתובים רבים וקישוטים. הכיתובים הם בעברית. החל משנות ה-30 של המאה ה-19 מופיע קישוט עשיר יותר, לצד העברית, החלו להוסיף מידע על הנפטרים בגרמנית, תאריך הלידה והפטירה. עם הזמן הכיתוב העברי נדחק, לעתים לגמרי, ומוחלף בגרמנית. לצד אבן החול המסורתית החל גם השימוש בחומרים נוספים – כשיש לבן ואבן גרניט שחורה. בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה העשרים בכמה מקרים ישנם הקשרים לדוגמאות מהקלסיציזם של בתי הקברות הנוצריים בצורה של סיטוט שער עם עמודים או עמוד שבור. גלוסקמאות ועליהן כיתובים בגרמנית, מהוות קבוצה נפרדת. בבית העלמין נטמנו הרבנים סלומון בן מאיר ראדט, ד"ר דוד גרשון, חוקר היהדות יצחק גולדבאום, חוקרי התלמוד אברהם ליפמן ומרדכי באיזר, המורה אברהם זילברשטיין, וראשי הקהילה אברהם מאטיאס ואברהם הורביץ.

בית העלמין נרשם ברשימת האתרים לשימור בהחלטה של הממונה המחוזי על השימור במחוז ווילקופולסקה בפוזנן (תחת המספר 838/Wlkp/A)

ביבליוגרפיה:

- Archiwum Państwowe w Kaliszu, Starostwo Powiatowe w Koźminie 1918–1931, sygn. 33, 38.
- Archiwum Państwowe w Kaliszu, Starostwo Powiatowe w Ostrowie Wielkopolskim 1919–1939, sygn. 63;
- Z. Guldon, *Skupiska żydowskie w miastach polskich w XV-XVI wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. II, Kraków 2000.
- Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwach poznańskim i kaliskim w XVI–XVII wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 2–3.

- Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, Koschmin – Bromberg 1904–1909.*
- T. Kawski, *Inwentarze gmin żydowskich z terenu centralnej i zachodniej Polski w okresie międzywojennym (1918–1939), cz. 1, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2008, nr 1.*
- S. Łukomski, *Koźmin Wielki i Nowy. Monografia historyczna*, Poznań 1914.
- M. Ratajczyk, *Cmentarz żydowski w Koźminie Wielkopolskim*, Jewish WLKP [online:] <https://jewishwlkp.pl/cmentarz-zydowski-w-kozminie-wielkopolskim/> [dostęp: 31.12.2021].
- A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919– 1938*, Poznań 2007.
- *Statistische Darstellung des Kreises Krotoschin mit Nachträgen für die Zeit von 1864 bis 1867*, Krotoschin (b.d.w).
- J. Wawrzyńczak, *Kronika miasta Koźmina*, Poznań 1959.